
Рецензії та огляди

УДК 811.161.2'0+811.161.2'28

НЕУПЕРЕДЖЕНА ОЦІНКА МОВНОГО УКРАЇНСЬКОГО МИНУЛОГО

*Міхаель Мозер. Причинки до історії української мови /
За загальною ред. С. Вакуленка. — Харків: Харківське
історико-філологічне товариство, 2008. —XVI + 831 с.*

Період розвитку східнослов'янських мов від найдавніших часів до витворення нових на народній говірній основі завжди викликав певні застереження у дослідників при потрактуванні мовної ситуації, становленні окремих категорій та елементів конкретної мови, зрештою, належності пам'ятки (автора) до тієї чи тієї етнокультури. Східнослов'янські дослідники у такому потрактуванні не позбавлені певного суб'єктивного фактору, що «зв'язує» їх підсвідомим намаганням не поступитися своїм, білоруським, російським чи українським, а відтак — відводить десь убік від істини. Змінюються часи, парадигми, формації, а російська філологічна (і не тільки) думка й дотепер не може «вибратися» з-під не те що єдиноправильної, а просто приємної для російської душі констатації — буцімто до XIV ст. немає підстав говорити про окремі східнослов'янські мови, а після розпаду Київської Русі на землях Литовського великого князівства витворюється мова, яку самі сучасники називали «руска мова/руській язык», то про що дискутувати? Предки українців та білорусів у XIV—XVI ст. послуговувалися російською літературно-писемною мовою! Такий вульгарно-побутовий погляд іноді має місце в науковій літературі та найсумніше — цей термін перекладають неадекватно європейськими мовами. Після розпаду СРСР спрагли до власної, ніким не підказуваної думки білоруси й українці один перед другим почали доводити світові про свою першість в Київській Русі, про свою виняткову претензію на культурно-мовну спадщину Литовського

© В.М. МОЙСЄНКО, 2009

ISSN 1682-3540. Українська мова, 2009, № 4

73

великого князівства. З побутових розмов, публікацій у періодиці це нерідко переноситься й у наукові дослідження.

Саме тому погляд на історію, культуру, мову східних слов'ян незаангажованих дослідників, для котрих немає остраху в якомусь із висновків «втратити своє», надзвичайно важливий. Аналіз мови пам'яток із земель України та Білорусі періоду їх входження до Литовського великого князівства (XIV–XVI ст.), здійснених Християном Стангом «Die westrussische Kancleisprache der grossfürstentums Litauen» (Oslo, 1935), та Владиславом Курашкевичем «Gramoty halicko-wolyńskie XIV–XV wieku» (Kraków, 1934) у 30-х рр. попереднього століття для славістики взагалі, а для україністики, білорусистики зокрема, мають і зараз чи не першорядне значення саме через відсутність у цих студіях зацикленості на розв'язанні проблеми: «Якою мовою написані і якому народу належать ці грамоти?»

На науковій конференції в Лодзі (червень, 2006) ще зовсім молодий, але вже досить відомий славіст Міхаель Мозер, розмірковуючи якраз про те, до культурно-мовного надбання якого народу (українського чи білоруського) належать досліджувані ним тексти, відповів, що для нього «wszystko jedno», куди (в Україну чи Білорусь) відносити ту чи ту пам'ятку, важливо схарактеризувати її мовні риси без запрограмованості чи то на українську, чи то білоруську мовну стихію ще до початку аналізу.

Саме з позицій науковості творив (і творить!) він статтю за статтею, які присвячені аж надто складному періодові розвою української мови – пізньому середньовіччю. Рецензоване видання містить 27 розвідок, присвячених питанням історії української мови (у її зв'язках з білоруською, польською, російською та ін.) і надрукованих у різних виданнях упродовж останніх десяти років. У кінці книги – важливі для науковця предметний та іменний покажчики.

Усі статті цього видання умовно можна розділити на дві частини: що стосуються теми, над якою пан Міхаель працює вже кілька років «Історія української мови в Галичині з 1772 по 1848 – 49 рр.» і яка ось-ось має матеріалізуватися в окрему монографію (всього 17); та десять статей, присвячених становленню й розвитку української мови в період від Київської Русі до XVIII ст. На аналізі саме цих десяти ми й зупинимось докладніше.

У низці статей (з деякими я був ознайомлений раніше) Міхаель Мозер торкається проблеми українсько-білоруських мовних взаємин. У рецензованій книзі 3 статті: «Руська (білоруська та українська) мова середньої доби: загальна перспектива», «Що таке «проста мова»?», «Зразкова «проста мова» та її синтакса» присвячені мовній ситуації на землях України й Білорусі у XIV–XVII ст. та термінам на позначення літературно-писемних мов, що у той час використовувалися «людьми руськими», тобто предками українців та білорусів.

Найперше слід відзначити, що М. Мозер досить-таки послідовно й чітко пристає до думки дослідників (а подекуди пропонує й власне бачення), котрі критично оцінюють «братську єдинокровність» трьох східнослов'янських мов, починаючи від Київської Русі: «Східнослов'янський мовний простір був неоднорідним ще за часів слов'янської спільності. При цьому аж ніяк не вільно виходити з уявлення, ніби російська мова є продовженням стовбура, а білоруська та українська являють собою відгалуження від нього» (с. 43). Особливо цінною для славістики є пропозиція щодо перекладу деяких термінів для номінації українців та білорусів та їх тогочасних писемних мов мовами європейськими: «Найпоширеніша самоназва українців і білорусів давніше була *русинь*, а власну — неоднорідно викшталтовану — мову вони окреслювали як *рускій язык*. По-німецькому ці поняття варто відтворювати за допомогою іменника *Ruthenen* та прикметника *ruthenisch* відповідно». Нижче ця думка ще більш актуалізована у зносі: «Натомість іменник *Russen* і прикметник *russisch* тут геть недоречні, бо мовно-культурна ситуація у (велико)росіян під означену добу докорінно відрізнялася від українсько-білоруської» (с. 55). Думаю, цілком слушним є зауваження дослідника щодо некоректності перекладу німецькою термінів *староукраїнська мова, старобеларуська мова: Altukrainisch, Altweißrussisch, Altruthenisch* (с. 56), та особливо дискусовані, які майже не використовуються українськими та білоруськими дослідниками, але вперто й надалі пропонуються російськими: *западно-руський язык — Westrussisch, юго-западно-руський язык — Südwestrussisch*. Ці терміни, крім плутанини у мовній ситуації на землях Литовського великого князівства, нічого не дають. А літературно-писемна мова Київської Русі (укр. *давньоруська*, блр. *старажытнаруская*, рос. *древнерусский*), яку однаковою мірою використовували не лише предки росіян, а, зрозуміло, й білорусів та українців, перекладається, напр., німецькою переважно *Altrussisch*, що ототожнюється з найдавнішою мовою росіян. Тому варто погодитися із М. Мозером, аби закордонні дослідники на позначення літературної мови Київської Русі виходили з перекладу терміну *древневосточнославянський язык* (с. 56). Цю ж тезу висловлює Міхаель Мозер і в іншій розвідці «Що таке проста мова?» (с. 77, виноска). Взагалі, чи не найважливішою для україністики з Мозерових розвідок є оцінка мовної ситуації на основі аналізу конкретних мовних фактів. Так, у статті «Мова східноукраїнських грамот і ділових паперів XVIII ст.» автор доходить до абсолютно логічного висновку щодо безперервності / небезперервності розвитку української літературної мови на цих землях: «Після 1765 р. на Східній Україні вже зовсім немає документів юридичного ґатунку, в яких... можна було б натрапити на значний шар українізмів... Цей процес призводить до того, що українська мова на Східній Україні в основному на певний час припиняє функціонувати як знаряддя культурної комунікації», а відповідно стосовно цих земель «теза про тяглість розвитку літературної мови підлягає докорінному переглядові» (с. 302).

Для ілюстрації своїх положень у низці пропонованих у «Причинах...» статей пан Мозер наводить численні приклади мовних рис, цитованих за академічними українськими та білоруськими виданнями з історії мови Ю. Шевельовим, П. Векслером та іншими дослідниками. Такі перерахування лінгвальних особливостей в деяких розвідках становлять іноді $3/4$ всього обсягу, як наприклад, в «Руській мові середньої доби». Певна річ, що в україністиці та білорусистиці ці спільні українські та білоруські інновації відомі. Логіка їх наведення у такій кількості, вочевидь, вимагала власної інтерпретації чи додавання якихось нових, аби підтвердити чи заперечити деякі з них. Утім, покликаючися на відомих авторитетних дослідників, а також і на академічні українські та білоруські видання кінця 70-х рр. минулого століття, деякі констатації варто робити дуже обережно. Йдеться, наприклад, про асимілятивне подовження м'яких перед **ј**, яке М.Мозер слідом за Ю.Шевельовим хронологізує для українського мовного простору XV—XVI ст. (с. 57). Аналіз значного корпусу пам'яток північноукраїнського ареалу XVI—XVII ст. не дає підстав для такого висновку. На сотні випадків графічного невідбиття цього явища виявлено лише 2, де таке відображено. Не відповідає дійсності й твердження про «заступлення рефлексом у вигляді **і** давніших рефлексів **ѣ**, а також **о**, **е** (в новозакритих складах) у більшості українських говірок» (с. 58). **І**-рефлекс, справді, визначальний український, але не на місці всіх відзначених давніх фонем, не для більшості українських говірок, і не для цього історичного періоду. Безперечно, це стосується виявів **ѣ** та **е**, починаючи вже від XII—XIII ст., але в жодному разі не для континуантів **о** щонайменше до другої половини XVI ст. Та й узагалі **і** на місці **о** до XVIII ст. можна простежити лише на незначній українській території. В усякому разі в час, про який йдеться у М. Мозера з покликанням на Ю. Шевельова, рефлексом **і** < ***о** в новозакритому складі було охоплено явно не більшість українських говірок.

Не можна не погодитися з віденським славістом про помітний польський вплив на розвиток «руської мови» у часи Литовського великого князівства. Але, вочевидь, не з причини, відзначеної М. Мозером «після 1569 р. відбувається масове переселення поляків і в сільські місцевості України, через що на очах дужчає польський вплив також і на діалектне українське мовлення» (с. 70—71). У ці часи масових переселень поляків не було. Принаймні наразі ще ніхто не навів явних документальних підтверджень цьому (див. опубліковану монографію В. Єршова «Польська література Волині доби романтизму: генологія мемуаристичності», Житомир, 2008 (с. 24—27)). Не від масового переселення поляків дужчає польський вплив, а, найімовірніше, від того, що польська престижніша мова входить до родинних маєтків стрімко католиченої шляхти. А для середнього прошарку «русинів» Литовського великого князівства (білорусів та українців) польська мова мала ще й ту перевагу над традиційно вживаною «русською» / «простою» чи «словенською», що це була жива, зрозуміла мова повсякденної комунікації (Н. Непорожня).

Багато уваги приділяє автор «Причинок...» потрактуванню термінів «проста мова» та «руська мова». Поділяємо думку М. Мозера про безпідставність розмежування «руської» та «простої» мов, як це пропонує В. М'якишев (с. 81, зноска). Зрозуміло, що це не дві самостійні, а одна літературно-писемна мова, яку творили спільно українці з білорусами, називаючи її то «руською», то «простою», а то взагалі поєднуючи обидві назви «простий язык рускій». «Проста мова, — на думку пана Мозера, — має розглядатися як частина «руської мови». Окреслення «руський язык» або «руська мова» стосувалися не лише канцелярської мови; ними охоплювано цілокупність варіантів тогочасної мови білорусів і українців» (с. 115). Мені видається цілком слушним і вмотивованим таке пояснення термінів «проста», «руська» мова. «Проста мова» так заповонила Міхаеля Мозера, що він вводить в обіг поняття «зразкова проста мова» /окрема стаття «Зразкова «проста мова» та її синтакса»/, де називає низку таких «зразкових» текстів. Хто зна, чи існують насправді такі «зразкові» тексти «зразкової простої мови»? За логікою, це мали б бути писемні пам'ятки на поліській діалектній основі без явних південноукраїнських та білоруських ознак з відчутним відсотком польського та незначним церковнослов'янського елемента. Думаю, таких текстів віднайти годі.

До сьогодні дискусійним залишається питання про діалектну основу цієї спільної українсько-білоруської літературно-писемної «руської» чи «простої» мови. Міхаель Мозер слідом за іншими дослідниками (Х. Стангом, Ю. Шевельовим) потверджує думку що «спершу «руська» ділова мова містила більше північних елементів, тобто білоруських рис, але згодом у ній, як і в «простій» мові, почали переважати риси південні, тобто українські» (с. 82). Розглядаючи надрегіональний характер «простої мови», М. Мозер наводить відомі міркування О. Назаревського та П. Житецького і висновує, що така наддіалектність спричинена колом адресатів «простомовних» творів, які призначалися для всього «руського» люду Речі Посполитої (с. 95). Невідомо, чи думав українець Г. Смотрицький, білорус А. Римша, пишучи свої твори в Острозі, про якомога менше потрапляння в їхні тексти суто українських чи білоруських рис. Маємо лише той факт, аналізуючи їхні (і багатьох інших авторів) твори, що найхарактерніші риси українського та білоруського мовних комплексів у ці письмена майже не потрапляли, натомість промовисто там виявлені поліські, які і «примирили» українських і білоруських писарів. Просто багато в чому взірцевою для «руських» українських та білоруських письменників стала ота «руська» мова, закорінена у Литовському великому князівстві переважно вихідцями із Західного Полісся. Звідси й типова для цього регіону рефлексія * ϵ > e (*тисеча*), поплутування e — ѣ , відображення помірної твердості *шиплячих* та p при майже цілковитій відсутності типових південноукраїнських та властиво білоруських мовних особливостей. Три видання Статутів 1529, 1566, 1588 рр. розповсюдили

зразки цієї мови на всі повітові канцелярії Литовського великого князівства, своєрідні осередки публічного життя регіону, де функціонували писарські школи, в яких готували до майбутнього писарського ремесла хлопців-підписків. Принагідно зауважимо, що згадуваний Г. Смотрицький, автор першої друкованої книги, писаної не церковно-слов'янською, а тогочасною «простою» мовою, у свій час був гродським писарем у Кам'янці-Подільському.

До речі, багато дослідників, характеризуючи мовні особливості пам'яток XV–XVII ст., поліські особливості часто видають за марковані білоруські. Не уник цього і М. Мозер. Визначальна поліська звукова риса *ę > *e* в ненаголошеній позиції локалізована вченим «в багатьох діалектах білоруської мови, а також у північно-західній частині українського мовного ареалу» (с. 95). Насправді ж «багато діалектів білоруської мови» — це за «Діалектологічним атласом білоруської мови» — лише південні білоруські говірки, а на українських теренах — за «Атласом української мови» — говірки середньо- та східнополіські, а «північно-західна частина» якраз цим рефлексом не охоплена. Не можна не погодитися з ученим, що в мовленні того часу писаний «простою мовою» текст читався білорусами й українцями по-різному. На підтвердження своїх міркувань М. Мозер наводить приклади, записані латинкою. Для ілюстрації української вимови: *tilu, chlib, prydyte* ... з Могиліного «Літосу» та білоруської: *proswiety, widie, piesni, w hore* з Псалтиря, виданого в Єв'ю 1638 р. (с. 96). Щодо української вимови — питань немає, але чому чотири приклади типової поліської вимови (усі чотири слова саме так вимовляють літні носії моєї рідної говірки — Коростенський район, с. Мелені) безапеляційно зараховано до білоруських?

Можна лише вітати австрійського україніста Міхаеля Мозера і щиро подякувати за ґрунтовні дослідження мовних особливостей галицьких грамот «П'ять новознайдених галицько-українських грамот і їхня мова», «Оповістки Марка Антонія де Домініса...» та трьох видань київського «Синопису». Автор не лише скрупульозно вибирав розбіжності між першим і третім виданням «Синопису» (50 сторінок! розвідки), але чітко простежив глибинний зміст напрямку змін: «Численні виправлення у площині правопису та морфології спрямовані на усунення помилок та специфічних українських форм із церковнослов'янського тексту» (с. 221). Аналіз цього знакового і трагічного для історії не лише української мови, але й України в цілому твору М. Мозер завершує коментарем Ф. Сисина, який, судячи зі змісту статті, цілком поділяє: «Автор «Синопису» використав минувшину Київської Русі на догоду потребам московсько-російського монарха, дарма що епізодів із московської історії в його наративі обмаль. Обґрунтовуючи династичну історію східних слов'ян, «Синопис» не тільки торував шлях політичній історії російської держави... При тому, «Синопис» легкожив осібним українським національним і політичним досвідом» (с. 222).

В основному автор «Причинок...» показує ґрунтовну обізнаність з літературою порушеної ним проблеми, виділяючи при цьому найактуальнішу. Звичайно, всі опубліковані в Україні праці не доступні Мозерові, можливо саме з цієї причини не варто бути категоричним, як наприклад, у статті «П'ять новознайдених галицько-українських грамот і їхня мова», де відзначено, що після Молдованової публікації 2000 р. більше ніхто не розглядав цих грамот у контексті слов'янської та української філології (с. 19). Певна річ, що це не так. Розглядали і неодноразово. Зокрема автор цієї рецензії.

Насамкінець хотілося б звернути увагу на мову перекладів статей. Думаю, що ціла низка виразів поза сумнівом буде допасована до українського словника читачів «Причинок...»: *міродайну роль* (с. 42), *поновним розквітом* (с. 43), *перегодом* (с. 44), *діалектно зрізничковану мову* (с. 48), *у визвуці прикінцевого складу* (с. 64), *з'єдиненої церкви, зрушення польських першовзорів* (с. 73), *морфологічну зманіреність* (с. 284) та ін. Трапляються, щоправда, деякі недоречності в перекладі, зокрема на с. 90 «українські та білоруські тексти важко *залічити* до простомовних». В оригіналі — «некоторые украинские и белорусские тексты трудно назвать «простомовными» (с. 236); на сторінці 77 «ідеться радше про «давньоукраїнську та давньобілоруську літературну мову», невдалий переклад з оригіналу «речь идет скорее об общем староукраинском и старобелорусском литературном языке» (с. 223);

Подекуди мають місце описки: *Памва Беринда* (с. 53), треба *Памво*; *порядкових числівники* (с. 65), треба *числівників*; *далоги*, треба *діалоги*; *російського Бароко* (с. 73), треба *бароко*; *мова... мав ознаки* (с. 83), треба *мала*.

Намагання автора, упорядника та перекладачів відтворити власні імена близько до оригіналу в цілому варто вітати, але здійснити це треба було послідовно. Натомість маємо: *Васіль Тяпінський* (с. 47) і *Цяпінський* (с. 72), *Аркадзь Журавський* (с. 77), *Міхаїла Канстантінавіча* (с. 60), *Шимона Будного* (с. 73). Очевидно, мало б бути унормування. Коли *Аркадзь*, то треба й *Шьмана*, коли відтворюється білоруське ім'я, то це має стосуватися й прізвища. Чомусь в російському імені *Фйодорові* (с. 168) раптом ствердів [ф], а писар «Пересопницького Євангелія» став *Васильович* (с. 88)?

Мої критичні міркування жодним чином не применшують важливість та актуальність рецензованої праці. Зрештою, низка проблем, які розв'язує дослідник, в україністиці не просто дискусійні, але й надскладні, про які останнім часом пишуть не часто (чого варта тільки порушена М. Мозером на суттєво новий рівень проблема трактування термінів на позначення літературно-писемної мови на землях Литовського великого князівства у XIV—XVIII ст.).

Читаючи розвідки Міхаеля Мозера (мав щастя ознайомитися ще з низкою публікацій, що не ввійшли до цього видання), історик мови отримає велике задоволення і втіху з огляду на кілька причин. По-

перше, як уже зазначалося вище, маємо свіжий, неупереджений погляд на складну гаму українсько-білорусько-російських мовних взаємин періоду середньовіччя; по-друге, перед нами постає плідний і ґрунтовний дослідник історії східнослов'янських мов, який досить глибоко вник у тонкощі мовної ситуації на землях України та Білорусі в XIV–XVIII ст.; по-третє, М. Мозер, австрієць, опанував не лише на рівні пристойного спілкування, але й докладно вивчив історію розвитку та історичну граматику кількох слов'янських мов.

Нема сумніву, що Мозерові «Причинки...» вже тепер — помітне явище в українській медієвістиці, і надалі будуть затребувані істориками української мови.

Віктор Мойсеєнко (м. Житомир)

Viktor Moiseienko (Zhytomyr)

AN UNBIASED ASSESSMENT OF THE UKRAINIAN LANGUAGE PAST

Book review on: Міхаель Мозер. Причинки до історії української мови / За загальною ред. С.Вакуленка. – Харків: харківське історико-філологічне товариство, 2008. – XVI + 831 с.

Мовна мозаїка

ІСНУЄ — ЦЕ ХТОСЬ ЖИВЕ ЧИ ЩОСЬ Є?

Сьогодні спостерігаємо дедалі ширше поєднання дієслів **існувати/не існувати** з назвами конкретних предметів та абстрактних понять зі значенням наявності/відсутності чогось, пор.: **Існує** домовленість; **Існує** думка; **Існує** загроза; **Існують** проблеми в книговидаванні; **Існують** різні прийоми спілкування лікаря з пацієнтом; **Таких ліків не існує** тощо. А чи можна так уживати? Тлумачний Словник української мови подає двоє значень дієслова **існувати**: 1. Бути в дійсності; бути. 2. Бути живим, жити (СУМ, т. IV, с. 49). Якщо спиратися на це тлумачення, то можна. Проте значення буття, наявності/відсутності чогось виразніше передають форми **є/немає** або їхні синоніми (**Є** дуже дорогі ліки; **Немає** дешевих ліків; **Є** фінансово-економічна криза; **Немає** фінансово-економічної кризи), а зі значенням “жити/не жити, бути/не бути живим” логічніше сприймаємо дієслова **існувати/не існувати** (**Існують** люди; **Існують** комахи). Тому згадані вживання з дієсловами **існувати/не існувати** в українській мові органічніше звучатимуть так: **Є** домовленість (**Досягнуто** домовленості); **Є** думка (**Відома** думка); **Є** загроза (**Наявна** загроза); **Є** проблеми в книговидаванні (**Маємо** проблеми в книговидаванні); **Є** різні прийоми спілкування лікаря з пацієнтом (**Використовують** різні прийоми спілкування лікаря з пацієнтом); **Таких ліків немає**.

Отже, дієслова **існувати/не існувати** логічно вживати тоді, коли йдеться про життя істот (людей, диких і свійських тварин, птахів, риб, комах тощо), а не про наявність/відсутність конкретних предметів чи абстрактних понять.

Катерина Городенська